

ЛЕКЦІЯ 1. МІЖНАРОДНА ІНТЕГРАЦІЯ: СУТНІСТЬ, ПЕРЕДУМОВИ, ВИДИ ТА РІВНІ

План

1. Предмет, мета і завдання дисципліни «Інтеграційні процеси в міжнародних відносинах».
2. Поняття міжнародної інтеграції: основні наукові підходи до визначення.
3. Об'єктивні передумови та рушійні сили інтеграційних процесів.
4. Класифікація інтеграції: види, рівні, моделі.
5. Інтеграція, кооперація і регіоналізм: співвідношення понять. Вимірювання рівня інтеграції.

Ключові поняття

міжнародна інтеграція; регіоналізм; регіоналізація; кооперація; наднаціональність; міжурядовість; позитивна і негативна інтеграція; диференційована інтеграція; внутрішньорегіональна торгівля; інтеграційне угруповання

1. Предмет, мета і завдання дисципліни

Інтеграційні процеси належать до визначальних характеристик сучасної системи міжнародних відносин. Упродовж другої половини ХХ – першої чверті ХХІ ст. світ пройшов шлях від поодиноких міждержавних об'єднань до щільної мережі регіональних торговельних угод, валютних і митних союзів, безпекових альянсів та наднаціональних політичних спільнот. Станом на середину 2020-х рр. практично кожна держава – член Світової організації торгівлі (СОТ) є учасником щонайменше однієї регіональної торговельної угоди, а Європейський Союз (ЄС) демонструє унікальний приклад поєднання економічної, правової та політичної інтеграції 27 держав.

Водночас інтеграція не є лінійним і незворотним процесом. Вихід Великої Британії з ЄС (2020), торговельні конфлікти між провідними економіками, пандемія COVID-19, повномасштабна агресія Російської Федерації проти України (з 2022 р.), тарифна політика США 2025–2026 рр. та енергетичні шоки, пов'язані з конфліктами на Близькому Сході, засвідчили, що

поряд з інтеграцією відбуваються процеси фрагментації, «секуритизації» економічних зв'язків та переформатування союзів. Саме тому вивчення інтеграційних процесів у міжнародних відносинах вимагає поєднання економічного, політологічного, правового та безпекового підходів.

Предметом дисципліни є закономірності, форми, механізми та наслідки міжнародної інтеграції, а також діяльність інтеграційних угруповань і міжнародних організацій у різних регіонах світу, зокрема участь України в цих процесах.

Метою дисципліни є формування у здобувачів вищої освіти системного розуміння природи, теорій, форм і механізмів міжнародної інтеграції та здатності аналізувати інтеграційну політику держав, регіональних об'єднань і міжнародних організацій, оцінювати її наслідки для національних інтересів України.

Основними **завданнями** дисципліни є:

- засвоєння понятійно-категоріального апарату та ключових теорій міжнародної інтеграції;
- вивчення історичних передумов, етапів та інституційних моделей інтеграції в Європі, Америці, Азії, Африці та на євразійському просторі;
- аналіз інституційної системи, права і політик Європейського Союзу як найбільш глибокої моделі регіональної інтеграції;
- дослідження взаємозв'язку економічної, політичної та безпекової інтеграції (ЄС, НАТО, трансатлантичні відносини);
- формування навичок порівняльного аналізу інтеграційних угруповань та оцінювання ефектів інтеграції;
- аналіз правових, політичних та економічних механізмів інтеграції України до ЄС і участі України в інших міжнародних форматах.

Дисципліна спирається на знання з теорії міжнародних відносин, міжнародної економіки, міжнародного права, історії міжнародних відносин і забезпечує підґрунтя для вивчення зовнішньої політики ЄС, євроатлантичної безпеки, міжнародних організацій та практики міжнародних переговорів.

2. Поняття міжнародної інтеграції: основні наукові підходи

Термін «інтеграція» походить від латинського *integratio* – поновлення, відновлення цілого, та *integer* – цілий, неушкоджений. У суспільних науках він позначає процес об'єднання окремих частин у ціле або стан такої єдності. Як показав Ф. Махлуп в історико-економічному дослідженні «A History of Thought on Economic Integration» (1977), у значенні об'єднання окремих національних економік у більші простори термін утвердився в науковому обігу лише в 1940–1950-х рр., тобто одночасно з практичними кроками післявоєнної європейської інтеграції.

У сучасній науці сформувалося кілька взаємодоповнювальних підходів до визначення міжнародної інтеграції.

Економічний підхід. Нідерландський економіст Я. Тінберген у праці «International Economic Integration» (1954) визначав інтеграцію як створення найбільш бажаної структури міжнародної економіки шляхом усунення штучних перешкод для її оптимального функціонування та свідомого запровадження елементів координації та уніфікації. Тінберген запропонував розрізняти **негативну інтеграцію** (усунення дискримінаційних бар'єрів – мит, квот, обмежень) і **позитивну інтеграцію** (формування спільних правил, політик та інституцій). Угорсько-американський економіст Б. Баласса у класичній праці «The Theory of Economic Integration» (1961) розглядав інтеграцію водночас як **процес** – сукупність заходів, спрямованих на скасування дискримінації між економічними суб'єктами різних держав, і як **стан** – відсутність різних форм такої дискримінації.

Визначення. Міжнародна економічна інтеграція – це процес зближення, взаємопроникнення і зрощування національних економік, що ґрунтується на поглибленні міжнародного поділу праці, супроводжується поступовим усуненням бар'єрів для руху товарів, послуг, капіталу і робочої сили та узгодженням економічної політики держав у межах спільних інституцій.

Політологічний підхід. Представники теорії міжнародних відносин акцентують увагу не лише на ринкових процесах, а й на трансформації

політичної влади, лояльностей та інститутів. Засновник неофункціоналізму Е. Хаас у праці «The Uniting of Europe» (1958) визначив політичну інтеграцію як процес, за якого політичні актори в кількох окремих національних середовищах переконуються переорієнтувати свої лояльності, очікування та політичну діяльність на новий центр, інституції якого мають або вимагають юрисдикції над уже наявними національними державами. Л. Ліндберг (1963) робив наголос на здатності держав ухвалювати спільні рішення або делегувати процес ухвалення рішень новим центральним органам. К. Дойч та його колеги (1957) пов'язували інтеграцію з формуванням «**спільноти безпеки**» (security community) – групи держав, між якими існує надійне очікування мирного розв'язання спорів.

Правовий підхід розглядає інтеграцію через призму делегування державами частини суверенних повноважень міжнародним інституціям, формування автономного правопорядку (як-от право ЄС), механізмів його забезпечення та судового контролю.

Визначення. Міжнародна інтеграція (у широкому розумінні) – це багатовимірний процес об'єднання держав у певних сферах суспільного життя (економічній, політичній, правовій, безпековій, соціокультурній), що супроводжується формуванням спільних правил та інституцій, частковим делегуванням їм суверенних повноважень і виникненням якісно нової цілісності – інтеграційного угруповання.

Узагальнюючи наведені підходи, можна виокремити **сутнісні ознаки міжнародної інтеграції**:

- *добровільність* – участь держав ґрунтується на суверенному волевиявленні та (як правило) підлягає ратифікації;
- *процесуальність і поетапність* – інтеграція розгортається в часі, переходячи від простіших форм до складніших;
- *інституціоналізованість* – створюються спільні органи (міжурядові або наднаціональні) та правові механізми;

- *системність* – охоплюються взаємопов'язані сфери (торгівля, інвестиції, регулювання, валютна політика, безпека);
- *структурні зрушення* у національних економіках країн-учасниць (перерозподіл ресурсів, поглиблення спеціалізації та кооперації);
- *регіональна зосередженість* – переважна більшість інтеграційних об'єднань формується між географічно близькими державами;
- *часткова передача суверенітету* або його спільне здійснення (pooling of sovereignty).

3. Об'єктивні передумови та рушійні сили інтеграційних процесів

Інтеграція виникає не довільно: вона потребує поєднання об'єктивних передумов і суб'єктивної політичної волі. У науковій літературі виокремлюють такі групи передумов.

Економічні передумови:

- високий рівень розвитку продуктивних сил і міжнародного поділу праці, що робить національні ринки вузькими для ефективного виробництва;
- подібність рівнів економічного розвитку та ступеня ринкової зрілості держав (так звана горизонтальна сумісність);
- наявність тісних торговельних, інвестиційних і коопераційних зв'язків, сформованих до початку формальної інтеграції;
- прагнення до ефекту масштабу, зниження транзакційних витрат і підвищення конкурентоспроможності на світовому ринку;
- розвиток глобальних ланцюгів доданої вартості, які вимагають гармонізації стандартів, митних процедур і правил походження.

Географічні та інфраструктурні передумови: територіальна близькість, спільні кордони, розвинена транспортна й енергетична інфраструктура. Гравітаційна модель міжнародної торгівлі (Я. Тінберген, 1962) емпірично підтверджує, що обсяги торгівлі між країнами прямо пропорційні розмірам їхніх економік і обернено пропорційні відстані між ними.

Політичні та безпекові передумови:

- спільність зовнішніх загроз і прагнення до колективної безпеки (досвід післявоєнної Західної Європи в умовах «холодної війни»; сучасна мотивація держав Центрально-Східної та Північної Європи у зв'язку з агресією РФ);
- прагнення запобігти конфліктам між самими учасниками (франко-німецьке примирення як основа Плану Шумана 1950 р.);
- подібність політичних режимів і цінностей (демократія, верховенство права, права людини), що полегшує довіру і взаємне визнання;
- підсилення геополітичної та переговорної ваги держав у відносинах із глобальними центрами сили.

Соціокультурні передумови: історична спільність, культурна та цивілізаційна близькість, мобільність населення, міжособистісні та освітні зв'язки. За К. Дойчем, інтенсивність соціальних комунікацій і транзакцій є основою формування почуття «ми» – спільної ідентичності.

Інституційно-правові передумови: наявність ефективних державних інституцій, здатних виконувати міжнародні зобов'язання, сумісність правових систем, адміністративна спроможність імплементувати спільні правила.

Рушійними силами інтеграції виступають як **держави** (уряди, політичні лідери), так і **недержавні актори** – транснаціональні корпорації, бізнес-асоціації, профспілки, експертні спільноти, а також **наднаціональні інституції**, які після створення самі стають агентами поглиблення інтеграції (наприклад, Європейська комісія, Суд ЄС). Співвідношення цих сил є предметом дискусії між основними теоріями інтеграції, що буде розглянуто в лекції 2.

Важливо підкреслити, що наявність об'єктивних передумов не гарантує успішної інтеграції. Досвід Латинської Америки та Африки, де формально проголошені спільні ринки десятиліттями залишаються незавершеними, показує значення політичної волі, інституційної спроможності та наявності держави-«лідера» або «пари лідерів», готових нести витрати інтеграції (В. Маттлі, 1999).

4. Класифікація інтеграції: види, рівні, моделі

Різноманіття інтеграційних процесів вимагає їх класифікації за низкою критеріїв.

1) За сферами (змістом) інтеграції:

- *економічна* – формування спільного економічного простору: торговельна лібералізація, спільний ринок, координація економічної та валютної політики (ЄС, USMCA, Mercosur, ASEAN, AfCFTA);
- *політична* – узгодження зовнішньої політики, формування спільних політичних інститутів і цінностей (ЄС, Африканський союз);
- *військово-політична (безпекова)* – колективна оборона, спільне планування, стандартизація та взаємосумісність збройних сил (НАТО; Спільна політика безпеки і оборони ЄС);
- *правова* – гармонізація та уніфікація законодавства, взаємне визнання рішень (право ЄС, система Ради Європи);
- *соціокультурна та освітньо-наукова* – мобільність, визнання кваліфікацій, спільні дослідницькі та освітні простори (Болонський процес, Європейський дослідницький простір, програма Erasmus+).

2) За рівнем (суб'єктами) інтеграції:

- *мікрорівень* – інтеграція на рівні компаній (транснаціоналізація виробництва, міжнародні стратегічні альянси, ланцюги доданої вартості);
- *макрорівень* – міждержавна інтеграція на основі міжнародних договорів;
- *мезорівень* – транскордонна та міжрегіональна співпраця субнаціональних одиниць (євро регіони, програми Interreg).

3) За ступенем інституціоналізації:

- *неформальна (де-факто)* – ринково зумовлене зростання взаємозалежності без створення спеціальних інституцій (так, Східна Азія до 2000-х рр. демонструвала високу виробничу інтеграцію за мінімальної інституційної надбудови);

- *формальна (де-юре)* – закріплена міжнародними договорами, що створюють інституції та правила.

4) За характером інституцій і способом ухвалення рішень:

- *міжурядова* – рішення ухвалюються представниками урядів, переважно консенсусом; держави зберігають право вето (ASEAN, Шанхайська організація співробітництва, значною мірою – Спільна зовнішня і безпекова політика ЄС);
- *наднаціональна* – частина повноважень передається органам, незалежним від урядів, рішення можуть ухвалюватися більшістю голосів і мають обов'язкову силу для держав (Європейська комісія, Суд ЄС, Європейський центральний банк).

Визначення. Наднаціональність – це властивість інтеграційного об'єднання, за якої його органи мають повноваження ухвалювати рішення, обов'язкові для держав-членів і (в певних випадках) безпосередньо для фізичних і юридичних осіб, у тому числі без згоди окремої держави-члена.

5) За географічним охопленням:

- *субрегіональна* (Benelux, Балтійська асамблея, Вишеградська група);
- *регіональна* (ЄС, ASEAN, Mercosur);
- *міжрегіональна (трансрегіональна)* – об'єднання держав різних регіонів (Всеосяжна і прогресивна угода про Транстихоокеанське партнерство, CPTPP; угода ЄС–Mercosur);
- *континентальна* (Африканська континентальна зона вільної торгівлі, AfCFTA).

6) За співвідношенням рівнів розвитку учасників:

- *горизонтальна* – між державами з подібним рівнем розвитку («Північ–Північ», «Південь–Південь»);
- *вертикальна (асиметрична)* – між державами з істотно різним рівнем розвитку («Північ–Південь»), наприклад, USMCA, угоди ЄС про

економічне партнерство з державами Африки, Карибського і Тихоокеанського басейнів.

7) За глибиною економічної інтеграції (модель Б. Баласси з подальшими доповненнями): преференційна торговельна угода → зона вільної торгівлі → митний союз → спільний ринок → економічний (і валютний) союз → повна економічна (політична) інтеграція. Детально ці форми аналізуються в лекції 3.

8) За рівномірністю участі держав:

- *однорідна (уніфікована)* – усі учасники беруть на себе однакові зобов'язання;
- *диференційована* – окремі держави інтегруються з різною швидкістю або в різному обсязі. У європейських студіях розрізняють моделі «багатошвидкісної Європи» (спільна мета – різні терміни), «змінної геометрії» (стійкі групи держав з різним ступенем інтеграції) та «Європи à la carte» (вибір політик на власне розсуд). Прикладами диференційованої інтеграції є зона євро (20 держав у 2025 р., 21 – з приєднанням Болгарії 1 січня 2026 р.), Шенгенська зона, механізм посиленої співпраці (зокрема, Європейська прокуратура) та Постійне структуроване співробітництво (PESCO) у сфері оборони.

Узагальнення цих критеріїв дозволяє говорити про **моделі інтеграції**, які реально існують у світовій практиці:

- *європейська (наднаціонально-правова)* – глибока, правова, з потужними наднаціональними інституціями та автономним правопорядком;
- *північноамериканська (ринково-договірна)* – зона вільної торгівлі з детальними правилами, але без наднаціональних органів і за вираженої асиметрії на користь США;
- *азійська («ASEAN way»)* – міжурядова, консенсусна, неформальна, заснована на невтручанні у внутрішні справи та поступовості;

- *латиноамериканська і африканська* – амбітні політичні декларації при обмеженій імплементації, поєднання економічних і політичних цілей, «перекриття» членства в кількох угрупованнях;
- *євразійська (гегемоністська)* – інтеграційні структури під домінуванням однієї держави (Євразійський економічний союз під провідною роллю РФ), де економічні механізми значною мірою підпорядковані геополітичним цілям центру.

5. Інтеграція, кооперація і регіоналізм. Вимірювання рівня інтеграції

5.1. Інтеграція і кооперація

Поняття міжнародної кооперації (співробітництва) та інтеграції часто вживаються як синоніми, проте між ними існують суттєві відмінності.

Критерій	Міжнародна кооперація (співробітництво)	Міжнародна інтеграція
Тривалість	Може мати епізодичний або проєктний характер	Довгостроковий, стратегічний процес
Інституційне оформлення	Слабке; міжурядові форуми, угоди про співпрацю	Постійні органи; інколи наднаціональні інституції
Суверенітет	Держави повністю зберігають суверенні повноваження	Часткове делегування або спільне здійснення повноважень
Глибина	Окремі сфери, узгодження дій	Комплексне зближення, спільні правила та політики
Правові наслідки	Переважно політичні зобов'язання	Юридично обов'язкові норми, механізми контролю та санкцій
Приклади	«Група двадцяти», АТЕС, БРІКС	ЄС, Mercosur, ЄАВТ–СЕР

Кооперація є необхідною передумовою інтеграції, однак не кожна кооперація переростає в інтеграцію. Так, форум Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС) функціонує на засадах необов'язкових зобов'язань і «відкритого регіоналізму» та не створює юридично обов'язкових правил, тоді як ЄС ґрунтується на праві, що має пріоритет над національним законодавством у сферах своєї компетенції.

5.2. Регіоналізм і регіоналізація

У теорії міжнародних відносин (Е. Герелл, 1995; Б. Гетне, Ф. Сьодербаум, 2000) розрізняють два взаємопов'язані поняття:

- **регіоналізм** – політичний проєкт, свідомо політика держав (та інших акторів) щодо формування регіональних інституцій, правил і співробітництва («згори донизу»);
- **регіоналізація** – об'єктивний, переважно ринковий і соціальний процес зростання взаємозв'язків у межах регіону (торговельних, інвестиційних, міграційних, комунікаційних), що відбувається «знизу догори» і не обов'язково супроводжується створенням інституцій.

Історично виокремлюють «старий регіоналізм» (1950–1970-ті рр.) – закриті, орієнтовані на імпортозаміщення блоки, переважно в межах біполярної системи, і «новий регіоналізм» (з кінця 1980-х рр.) – відкриті, багатовимірні, орієнтовані на глобальний ринок угоди, що охоплюють не лише торгівлю, а й інвестиції, послуги, стандарти, інтелектуальну власність, трудові та екологічні норми. У 2010–2020-х рр. сформувався феномен **мегарегіоналізму** (СРТПР, Регіональне всеосяжне економічне партнерство – RCEP), а також **геоекономічного регіоналізму**, де угоди дедалі частіше розглядаються крізь призму економічної безпеки, стійкості ланцюгів постачання та «дружнього» розміщення виробництва (friend-shoring).

5.3. Вимірювання рівня інтеграції

Для емпіричного аналізу інтеграції застосовують кількісні показники та композитні індекси:

- **частка внутрішньорегіональної торгівлі** у загальному обсязі торгівлі угруповання. За даними ЮНКТАД і Євростату, для ЄС вона становить близько 60 % торгівлі товарами держав-членів, для USMCA – близько 40–50 %, для ASEAN – приблизно 20–25 %, для Mercosur – близько 10–15 %, для Африки в цілому – близько 15 %;
- **індекс інтенсивності внутрішньорегіональної торгівлі**, що враховує вагу регіону у світовій торгівлі;

- показники **конвергенції цін, процентних ставок, доходів** (закон єдиної ціни, β - і σ -конвергенція);
- обсяги **внутрішньорегіональних прямих іноземних інвестицій**, мобільності робочої сили і студентів;
- **композитні індекси**: Індекс регіонального співробітництва та інтеграції Азійсько-Тихоокеанського регіону (ARCI, Азійський банк розвитку), Індекс регіональної інтеграції в Африці (ARI, Африканський союз, Африканський банк розвитку, Економічна комісія ООН для Африки), Індекс глобалізації KOF (ETH Zürich);
- **показники правової та інституційної глибини угод** – кількість і юридична обов'язковість положень (наприклад, база даних Світового банку Deep Trade Agreements).

Слід враховувати обмеження кількісних показників: висока частка внутрішньорегіональної торгівлі може бути наслідком розміру і близькості економік, а не інституційної інтеграції, тоді як невисока частка (як у Mercosur) не завжди означає відсутність політичної інтеграції.

5.4. Цілі та проблемні аспекти інтеграції

До основних **цілей** міжнародної інтеграції належать: розширення ринків і використання ефекту масштабу; підвищення конкурентоспроможності та технологічного рівня; залучення інвестицій; стабілізація політичних відносин і зниження ризику конфліктів; посилення колективної переговорної позиції у світовій економіці та міжнародних організаціях; спільне реагування на транснаціональні виклики (зміна клімату, міграція, пандемії, кібербезпека).

Водночас інтеграція породжує **проблеми та ризики**:

- нерівномірний розподіл вигод між державами та регіонами, що може посилювати внутрішні диспропорції;
- обмеження національного суверенітету в ключових сферах (валютна, торговельна, конкурентна політика) і так званий «демократичний дефіцит» наднаціональних інституцій;

- складність гармонізації інтересів держав з різними економічними моделями;
- ризики «відхилення торгівлі» та дискримінації третіх країн;
- уразливість до зовнішнього тиску, особливо для держав, що перебувають на лінії геополітичного суперництва. Для України це проявилось у багаторічному протиставленні європейського вектора інтеграції та тиску Росії щодо залучення до підконтрольних їй об'єднань.

Висновки

1. Міжнародна інтеграція – багатовимірний процес об'єднання держав, що поєднує економічний, політичний, правовий, безпековий і соціокультурний виміри та супроводжується формуванням спільних інституцій і частковим делегуванням суверенних повноважень.
2. Інтеграція можлива за поєднання об'єктивних передумов (високий рівень взаємозалежності, географічна близькість, сумісність економічних і політичних систем, спільні загрози) та суб'єктивного фактора – політичної волі і лідерства.
3. Класифікація інтеграції за сферами, рівнями, ступенем інституціоналізації, характером інституцій, географічним охопленням і глибиною дозволяє порівнювати інтеграційні моделі – від європейської наднаціональної до азійської міжурядової.
4. Необхідно розмежовувати інтеграцію та кооперацію, регіоналізм і регіоналізацію; для аналізу інтеграції застосовують кількісні показники та композитні індекси з урахуванням їхніх обмежень.
5. Для України розуміння закономірностей міжнародної інтеграції має безпосереднє прикладне значення в умовах переговорів про вступ до ЄС, поглиблення безпекової співпраці з НАТО та післявоєнного відновлення.